

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 у
Національному університеті «Одеська
юридична академія», м. Одеса

В І Д Г У К

офіційного опонента на дисертацію Ващук Олесі Петрівни, підготовлену на тему «Антроподжерельна невербальна інформація в кримінальному провадженні: криміналістичні засади» та подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність (Одеса, 2018)

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасний етап розвитку цивілізації прийнято йменувати часом інформаційного суспільства, в якому наука може бути розглянута як світовий інформаційний процес. Постіндустріальне або інформаційне суспільство – це суспільство нашого часу. Орієнтація України на створення інформаційного суспільства та інтеграцію до Європейського Союзу вимагає дотримання вимог щодо інформаційної політики та безпеки, протидії «інформаційним війнам». У сучасному суспільстві найважливішим ресурсом є інформація. У світі фактично відбувається «боротьба за інформацію».

Розвиток криміналістики, її тенденції обумовлені впливом світових інформаційних потоків, інтеграцією знань про можливості протидії злочинності за допомогою новітніх досягнень сучасного суспільства. У своїй злочинній діяльності злочинці теж використовують найсучасніші комунікаційні засоби, електронну техніку, інформаційні технології. Тому необхідні докорінні зміни та інноваційні підходи й до криміналістичного та інформаційного забезпечення органів правопорядку. Окрім того, «інформація відіграє вирішальну роль у доказуванні сутності події, обставин злочину та винуватості обвинувачених».

У даному аспекті дисертаційне дослідження О. П. Ващук «Антроподжерельна невербальна інформація в кримінальному провадженні:

криміналістичні засади» є достатньо актуальним і своєчасним. Актуальність поданої дисертаційної роботи визначається необхідністю «здійснення окремого наукового висвітлення теоретико-методологічних та практичних сторін антроподжерельної невербальної інформації, надання рекомендацій щодо її використання у ході досудового розслідування та судового провадження».

Проблематика поданого на розгляд дисертаційного дослідження та його положення відповідають плану науково-дослідної роботи кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія» «Комплексне дослідження забезпечення ефективності досудового провадження» на 2011-2015 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та прикладні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» на 2011-2015 роки (державний реєстраційний номер 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри криміналістики «Теоретико-прикладна концепція протидії злочинності криміналістичними методами і засобами» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842). Мета даного дисертаційного дослідження полягає у формуванні комплексної криміналістичної концепції сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Під час виконання дисертаційної роботи автором використано методологічні підходи, серед яких антропологічний, системний та герменевтичний, а також використовуються як методологічний інструментарій загальнонаукові, окремо наукові та спеціально наукові методи. Зокрема, дисертація ґрунтується на таких методах, як історичний,

метод доктринального аналізу, герменевтичний, моделювання, формально-логічний, лінгвістичний, догматичний, системний, соціально-правовий, статистичний та ін.

Результати дисертаційної праці ґрунтуються на належній емпіричній базі: даних анкетування слідчих, прокурорів, суддів, експертів, студентів щодо невербальної інформації (2013-2015 рр.) – усього 4000 осіб; вивчення 486 кримінальних справ (проваджень), у розкритті яких використовувалася невербальна інформація; зведених даних щодо діяльності дослідницької групи «De mendacio veritas» кафедри криміналістики Інституту кримінальної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія» за 2012-2017 рр.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукова новизна одержаних результатів вбачається у тому, що подана робота є «першою в Україні кваліфікаційною науковою працею, у якій запропоновано комплексну криміналістичну концепцію сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні».

Здійснений аналіз змісту рецензованої дисертаційної праці дозволяє зробити висновок про наявність достатності елементів наукової новизни. На наше переконання, найбільш вагомими теоретичними положеннями є:

- визначення поняття невербальної інформації як виду інформації та виокремлення основних етапів наукових розробок невербальної інформації;
- впровадження до доктринального обігу поняття «антроподжерельна невербальна інформація»;
- формулювання змісту та властивостей антроподжерельної невербальної інформації, визначення її видів, функцій та пропонування характеристик;
- розроблення концепції сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації у криміналістичних цілях;

- визначення методів та засобів дослідження антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні;
- узагальнення методів і засобів щодо виявлення недостовірних даних у кримінальному провадженні шляхом аналізу отриманої невербальної інформації;
- упорядкування положень щодо процесу комунікації учасників кримінального провадження і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та судових дій;
- розгляду емоційних станів учасників кримінального провадження та типізації їх реакцій на подразники (їхнього реагування), тощо.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації та в опублікованих працях. Найбільш важливі у науковому сенсі теоретичні результати та висновки проведеного дисертаційного дослідження відображено в монографії (Ващук О. П. Невербальна інформація в кримінальному провадженні: теоретико-методологічні основи: монографія. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 430 с.), 29 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджений МОН України, 7 статтях – у наукових періодичних зарубіжних виданнях, у 51 тезах доповідей на різних наукових заходах в Україні та за її межами. Особливо важливим є те, що основні положення дисертації належним чином апробовані на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, тощо (загалом – участь у 51 науковому заході).

Головні теоретичні положення пропонованого дисертаційного дослідження викладено у логічній послідовності. Структурна побудова або архітектоніка рецензованого дослідження не викликає сумнівів і охоплює докладний та послідовний виклад матеріалу щодо проблематики формування наукових засад використання невербальної інформації у кримінальному провадженні.

За своєю структурою дисертаційне дослідження складається із вступу, п'яти розділів, що об'єднують 14 підрозділів, висновків до кожного розділу та загального висновку, списку використаних джерел (713 найменувань) та додатків. Обсяг дисертації відповідає встановленим вимогам. При цьому загальний обсяг дисертаційної роботи складає – 510 сторінок; обсяг основного тексту – 365 сторінок.

У **першому розділі** дисертації «Теоретичні засади формування положень про невербальну інформацію в криміналістиці», який складається з двох підрозділів, розглянуто ступінь розробленості проблеми використання невербальної інформації в криміналістиці та стан формування наукових положень щодо невербальної інформації у кримінальному провадженні. Автор виокремлює певні етапи криміналістичних розробок відносно розглядуваної проблематики: 1) поява окремих досліджень медичної та психологічної спрямованості, які заклали основи впровадження поняття «невербальна інформація» в науковий обіг; 2) екстраполяція та адаптація методів і засобів наукового пошуку в криміналістичних дослідженнях; 3) введення в криміналістичну термінологію і методологію концепції застосування невербальної інформації при вирішенні завдань кримінального провадження. При цьому, на думку офіційного опонента, певний науковий інтерес має дослідження невербальної інформації у психологічному напрямі.

У цій частині роботи дисертантом виокремлено два класичних та запропоновано один новий підхід до вивчення невербальної інформації: 1) антропологічний; 2) мовознавчий; 3) криміналістичний. Заслуговує на увагу здійснене в роботі узагальнення «сучасного криміналістичного знання про положення антроподжерельної невербальної інформації» та навіть намагання запропонувати певну концепцію з цього приводу.

У **другому розділі** «Онтологічні засади використання антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні», який містить чотири підрозділи, зроблено намагання розглянути найбільш важливі положення концепції про антроподжерельну невербальну інформацію

(поняття, джерела, класифікацію, значення, принципи та ін.). При цьому, у дисертації виокремлюється декілька підходів до визначення поняття «антроподжерельна невербальна інформація». Обґрунтовано доцільність використання антропологічного (який відкрив техніку тіла як носія і транслятора інформації) та інформаційного (що склався на основі психіатрії, психоаналізу і фізіології, що взаємодіють та аналізують невербальну інформацію) підходів у криміналістичних дослідженнях антроподжерельної невербальної інформації. На думку дисертанта, використання антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні здійснюється для: 1) діагностування інформаційного та емоційного стану учасників кримінального провадження та їх ставлення до події злочину; 2) верифікації даних у кримінальному провадженні; 3) валідації даних у кримінальному провадженні; 4) подолання протидії з боку учасників кримінального провадження.

У цьому розділі дисертації зроблено спробу щодо класифікації антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні. Дисертант відстоює позицію про існування трьох видів невербальної інформації в кримінальному провадженні: 1) невербальна інформація, яка наявна в речах матеріальної обстановки; 2) антроподжерельна невербальна інформація, що надходить із зовнішності учасника кримінального провадження (статична) та антроподжерельні функціональні прояви почуттів, думок у вигляді міміки, жестів, рухів тіла, особливостей мовлення, погляду, що виражаються і сприймаються в ході комунікативного процесу (динамічна).

Значення антроподжерельної невербальної інформації у кримінальному провадженні розглянуто крізь призму процесуальних джерел доказів (показання свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого; речові докази; документи; висновок експерта). Такий підхід надав можливість встановити наявність антроподжерельної невербальної інформації у кожному із зазначених процесуальних джерел доказів.

Використання антроподжерельної невербальної інформації ґрунтується на певних основоположних засадах (принципах). До таких принципів автор відносить: 1) єдність діяльності та свідомості; 2) об'єктивність; 3) урахування взаємозв'язку фізіології та психології учасника кримінального провадження в інтерпретації антроподжерельної невербальної комунікації; 4) історичний підхід до вивчення антроподжерельних невербальних проявів учасника кримінального провадження; 5) двохаспектність.

У **третьому розділі** «Система методів і засобів дослідження антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні», який складається з трьох підрозділів, розглянуто як традиційні, так й інноваційні методи та засоби дослідження антроподжерельної невербальної інформації. При цьому, дисертант надає загальну характеристику системи методів і засобів дослідження такої інформації в кримінальному провадженні (традиційні та інноваційні). Значний науковий інтерес має звернення автора до визначення науково-технічних засобів, які дозволяють досліджувати невербальну інформацію: тепловізори, плетизмографи, поліграфи тощо. До інноваційних методів дослідження антроподжерельної невербальної інформації віднесено: верифікацію, валідацію, вербалізацію та психофізіологічний метод. Зокрема, під верифікацією одержуваних відомостей запропоновано розуміти діяльність із застосування криміналістичних прийомів визначення відповідності або невідповідності інформації, що надходить в реальній дійсності, на основі виявлення всієї сукупності фактичних властивостей ознак правдивих повідомлень, мимовільних помилок і свідомого введення в оману слідчого/прокурора/судді/експерта щодо значущих для правильного вирішення кримінального провадження даних.

Розділ четвертий «Тактика використання антроподжерельної невербальної інформації на досудовому розслідуванні» складається з трьох підрозділів, у яких визначаються особливості тактики сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації на досудовому

розслідуванні. У цій частині роботи автор обмежився визначенням специфіки сприйняття і використання антроподжерельної невербальної інформації щодо проведення двох слідчих (розшукових) дій – допиту та обшуку.

У розділі п'ятому «Тактика використання антроподжерельної невербальної інформації в судовому провадженні», який складається з двох підрозділів, у яких визначаються загальні положення та особливості тактики сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації в судовому провадженні. У цьому сенсі дисертант звертається не лише до загальних положень щодо тактики використання такої інформації в судовому провадженні, а й розглядає певну специфіку сприйняття і використання невербальної інформації в судовому провадженні. Автор, зокрема, вказує, що під час судового розгляду антроподжерельні невербальні прояви активно використовуються стороною обвинувачення/захисту для переконання присутніх і маніпулювання ними з метою спрямування їх поведінки в потрібному напрямку.

В цілому рецензоване дисертаційне дослідження О. П. Ващук виконано на достатньо високому науковому рівні, відрізняється певним ступенем обґрунтованості сформульованих теоретичних висновків і практичних пропозицій та рекомендацій щодо сприйняття та використання антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні. Необхідно підкреслити, що сформульовані висновки дисертаційного дослідження належним чином підтверджені статистичними та емпіричними даними, а також ілюстративним матеріалом. Під час дослідження дисертантом використано достатньо широкий перелік літературних джерел з різних галузей науки: кримінального процесу, криміналістики, психології, юридичної психології, соціальної психології, психіатрії та ін. (713 найменувань).

Автореферат дисертації ґрунтовно відбиває її головний зміст, надає повне уявлення як про теоретичну, так й практичну значимість дисертаційної праці.

Все вищезазначене дозволило позитивно оцінити розглядувану дисертаційну роботу, надало можливість встановити самостійність її виконання, відповідний теоретичний рівень і наявність наукової новизни. Позитивно оцінюючи виконане та подане до розгляду дисертаційне дослідження О. П. Ващук, необхідно також звернути увагу й на наявність у змісті цієї роботи певних дискусійних або спірних положень, а також висловити такі зауваження:

1. Викликає певні сумніви визначення предмета дисертаційного дослідження та найменування дисертації. На нашу думку, виокремлення в межах невербальної інформації ще й «антроподжерельної» є зайвим. Оскільки, у будь-якому разі, в криміналістиці завжди вивчається діяльність окремих суб'єктів (наприклад, слідчого, прокурора, адвоката чи свідка, потерпілого, підозрюваного), тобто використовується діяльнісний підхід (або інший – особистісний підхід).

У підрозділі 2.1. дисертант пропонує таке визначення антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні – це «відомості особистісного характеру щодо психологічних, фізіологічних, соціальних та інших властивостей і ознак стану та мовлення (або проявів позамовного спілкування) осіб, залучених до кримінального провадження, з метою з'ясування їх відношення до розслідуваної події». У цьому плані виникає низка питань пов'язаних із тим як відмежовується невербальна інформація від вербальної; чи відрізняється «антроподжерельна невербальна інформація», яка використовується в інших судових провадженнях (видах судочинства); чому ми обмежуємося лише «метою з'ясування їх відношення до розслідуваної події»;

2. У спеціальних джерелах розрізняють вербальну і невербальну інформацію. Критерієм її поділу є наявність або відсутність мовних/немовних засобів спілкування. Такий розподіл є доволі умовним. Тому у дисертаційному дослідженні бажано було б більше уваги приділити паралінгвістичній інформації (так званим – паралінгвізмам);

3. У підрозділі 1.2. (стор. 40-70) автор називає два класичних підходи до вивчення невербальної інформації (антропологічний і мовознавчий) та пропонує третій «новий підхід» – криміналістичний. На нашу думку, автором не враховано юридико-психологічний підхід щодо вивчення та дослідження вербальної та невербальної інформації, особливості її відчуття, сприйняття, запам'ятовування і відтворення, формування слідів пам'яті (або ідеальних слідів). При чому, саме в юридичній психології розроблялися положення щодо психології окремих слідчих (розшукових) та судових дій, процесу формування показань, розроблення психологічних прийомів сприйняття інформації (у тому числі й невербальної);

4. До наукової новизни дисертаційного дослідження віднесено поняття невербальної інформації як «виду криміналістичної інформації» (стор. 11). Виникає питання, а що ж таке «криміналістична інформація», чим вона відрізняється від іншої інформації. На наше переконання додавання терміну «криміналістична» є зайвим. Цей термін є беззмістовним і не має ні якого змістовного навантаження. У чому відмінність «криміналістичної» інформації від доказової, процесуальної, оперативної тощо? Інша справа, коли використовується словосполучення «криміналістично значуща інформація», коли підкреслюється, що така інформація (дані, відомості) можуть мати значення для розкриття, розслідування злочинів або судового розгляду;

5. У підрозділі 3.3. дисертантом зроблено спробу щодо визначення інноваційних методів дослідження антроподжерельної невербальної інформації в кримінальному провадженні. До таких було віднесено: верифікацію, валідацію, вербалізацію, психофізіологічний метод (стор. 202-259). Зазначені методи традиційно використовувалися у психологічних, поліграфологічних, судово-психологічних, експертних дослідженнях. Наприклад, метод психологічного тестування передбачає визначення валідності застосованого психологічного тесту. Або використання психофізіологічного методу традиційно використовується з самого початку

винаходу діагностичних приладів (краніографів, детекторів брехні, поліграфів): від Ч. Ломброзо, Леонарда Кілера, Олександра Лурії й до сучасних учених;

6. У четвертому розділі дисертації (підрозділи 4.2, 4.3 (стор. 270-299)) розглянуто лише специфіку сприйняття і використання антроподжерельної невербальної інформації під час проведення допиту та обшуку. Чому дисертант обмежився лише класичною вербальною дією «допит» і змішаною «обшук», чому залишилися без уваги класичні невербальні (невербальні) слідчі (розшукові) дії – огляд місця події, огляд трупа, огляд речей та ін. або змішані – слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання та ін.;

7. Четвертий та п'ятий розділи дисертації (стор. 260-355) за своїм найменуванням мали б бути присвячені тактиці використання антроподжерельної невербальної інформації... Разом з тим, проведений аналіз дисертації свідчить, що автор не розглядає засоби криміналістичної тактики (тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції), які можуть бути засновані, у тому числі й на невербальній інформації (показ предметів, пред'явлення доказів тощо). Навпаки, автор пише, що «інтеграція та екстраполяція знань щодо антроподжерельної невербальної інформації в криміналістичну тактику повинна будуватися на рівні загальних теоретичних категорій...» (Курсив наш – В. Ш.);

8. Підрозділі 5.2. (стор. 315-355) за своєю назвою мав бути присвячений особливостям сприйняття і використання антроподжерельної невербальної інформації в судовому провадженні. Автор намагався визначитися із специфікою використання такої інформації під час судового розгляду сторонами судового провадження. У цій частині робити, на думку опонента, бажано було б розглянути можливості сприйняття і використання невербальної інформації під час проведення судових дій (перехресного допиту, одночасного допиту, дослідження речових доказів, дослідження звуко- і відеозаписів та ін.);

9. В авторефераті та у вступі до дисертації визначаються методи дослідження. У цьому сенсі викликає заперечення система методів, що була запропонована як методологічна основа даного дослідження. Є сумніви щодо

правильності застосування у даному контексті «принципу плюралізму», який начебто покладений в основу методології цього дослідження. Важко погодитися також із тим, що автор під час дисертаційного дослідження використовує «догматичний метод» при формулюванні висновків і пропозицій. У такому разі не можна тоді й говорити про нові ідеї, нові підходи, нові результати.

Висловлені зауваження, у своїй більшості, мають дискусійний характер і тому вони суттєво не можуть впливати на загальну позитивну оцінку рецензованої дисертаційної роботи.

Викладене дозволяє зробити загальний висновок про те, що дисертаційне дослідження «Антроподжерельна невербальна інформація в кримінальному провадженні: криміналістичні засади» є кваліфікаційною науковою працею, яка виконана особисто здобувачем, характеризується єдністю змісту, розв'язує важливу наукову проблему, свідчить про особистий внесок дисертанта в науку, а також є актуальним, завершеним і таким, що має теоретичну і практичну значимість. Таким чином, дисертаційне дослідження відповідає вимогам п.п. 9, 10, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, а його автор Олеся Петрівна Ващук заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Офіційний опонент

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри криміналістики

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого, дійсний член (академік)

Національної академії правових наук України,

заслужений діяч науки і техніки України

В. Ю. Шепітько

